

НОМИНАЦИЯ НА ХАЙДУТИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ НАРОДНИ ПЕСНИ

Иван Първанов

Хайдутството е явление, характерно за българските и балканските земи през периода на Османското владичество (XIV-XIX век). По отношение на неговата същност обаче вече повече от сто години както сред българските и балканските, така и сред европейските историци няма единно мнение. Споровете и дискусиите най-често са свързани с това дали водещо в хайдутството е неговият национален, или социален характер? Какви са водещите подбуди, накарали хайдутите да напуснат дом и семейство и с оръжие в ръка да излязат по планините и проходите: желание за мъст, закрила на семейство и род, или с чисто престъпни намерения за лично облагодетелстване и забогатяване?

В българската историография чак до средата на XX век утвърдената теза е за хайдутите като положителни народни герои, отмъстителни и закрилници, еволюирали през периода на Възраждането до осъзнати борци за национално освобождение. През 60-те години Цв. Георгиева първа изказва еретичното за онова време твърдение, че българското хайдутство е част от средновековното разбойничество, а хайдутите освен бегълци от феодалната експлоатация, са и хора, извършващи нападения, грабежи и убийства и с цел лично облагодетелстване.¹ Според В. Мутафчиева хайдутството няма политически характер и не може да се смята за израз на национална съпротива, а е по-

¹ Георгиева, Цв. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество, началото на XV - края на XVII век. София, 1993, с. 83.

скоро израз на индивидуален бунт. „Това явление няма как да бъде отнесено към освободителните ни борби... (Това са хора, които) не можели или не желали да поминават мирно, а да преживяват чрез грабеж на воля. Хайдутството било по-скоро лично освобождение от установения ред, непоносим за поданика.”² Ив. Илчев се опитва да обедини и примири двете крайности. „Хайдутите нападат заможните... Действията им обаче служат като коректив на властта. Те отмъщават на местни насилници, принуждават представителите на администрацията да сдържат грабителските си инстинкти и да не засилват до невъзможност данъчното бреме...В много случаи основен мотив е личното отношение. В някои авантюризмът. В трети – стремежът да се понаграбят.”³

Българското хайдутство е сложно и противоречиво явление и основна грешка би било то да бъде разглеждано само в една от двете крайности. Хайдутите далеч не са онези романтични герои, народни закрилници, за каквито са представяни от Възраждането чак до 60-те години на XX век. Те са сурови хора, разбойници, грабителите и убийци, чиято дейност е водена основно от жаждата за забогатяване. В същото време обаче, в тяхната същност има и национален елемент, тъй като обекти на техните нападения до периода на Възраждането са основно представителите на османската общност.

За изясняване същността и характеристиките на българското хайдутство от основно значение са историческите извори и документи. Съществена част от тях са народните песни, от които може да бъде почерпена информация за причините за хайдутството, структурата на хайдушките дружини, дейността на хайдутите и отношението на представителите на отделните национални и социални групи към тях. Един от малко изследваните белези, са използваните в народните песни лексеми за назоваване на епическите герои. В настоящата статия ще бъде направен опит за тяхното представяне е анализ. Чрез използваните имена и епитети може да се установи отношението на българския народ към тази категория лица, поставени извън закона в Османската империя. Както и да се очертае образа на хайдутина според българския фолклор: народен герой, закрилник и отмъстител, или закоравял разбойник, грабител и убиец.

В изследването ще бъдат разгледани песните от петте най-големи издадени сборници от края на XIX до началото на XXI век: „Български народни песни”, братя Миладинови

² Мутафчиева, В. Българските земи в османската държава. - В: История на България през погледа на историците, София, 1994, с. 229-230.

³ Илчев, Ив. Розата на Балканите. Т.1 България до края на XIX век. София, 2019, с. 422-423.

(1861), „Сборник от български народни умотворения, част I, Кузман Шапкарев (1891), „Българско народно творчество” т. 2 „Хайдушки песни” (1961), „Българска народна поезия и проза” т. 3 (1981) и „Сборник с български народни умотворения и народопис” т. LXI. (2001).

С какви думи, определения и епитети са назовани хайдутите в песните от посочените пет най-големи и представителни за този тип български фолклор сборници? И какви изводи могат да бъдат направени от използваните лексикални единици?

В сб. Българско народно творчество т. II, най-често използваната дума за обозначаване на епическите герои е „юнаци” – в 75 песни. „Хайдутите” е на второ място и е използвана в 37 песни. Песните, в които са използвани „юнак”, „юнаци” в преобладаваща част се отнасят до хайдутите и войводи, за чието съществуване няма научно потвърждение: Бан, Геро, Диман, Курти, Йорго и др. Изключение правят имената на войводите Гълъб, Индже, Кара Колю, Татунчо и още неколцина, за който се знае, че са реални личности. В повечето от песните, в които е използвана думата „хайдутите” героите са реално съществували личности: Димитър Калъчлията, Алтанлъ Стоян, Вълчан, Хайдут Велко.

Едно от възможните обяснения за разделението на епическите герои според използваните две названия е, че в първата група песните са по-стари, юнашки и се отнасят до предхайдушкия период. Използваните в тях стилистични похвати – художествената измислица, митологични елементи в сюжета, също потвърждават това. А названието „хайдутите” се появява в българската реч и в езика на фолклора по-късно.

Едно от по-старите названия на хайдутите, „харамии” в песните разглеждания сборник е използвано в две песни. В едната епическият герой призовава майка си да го жени, като заплашва, че в противен случай „ке бегам далеку во Негошката планина, млад арамия ке бидам, в друм кесаджия ке одам, църна кошуля ке носам, многу ке майки разплачам, многу невести поцърнум, многу юнаци загубам”.⁴ В другата песен „момче харамия” налива вино в чашата на Маламка войвода и плаче от мъка по майка си.

В песните от том II на „Българско народно творчество” съществуват още няколко, макар и рядко използвани определения за „горските пътници”.

⁴ Българско народно творчество. т. 2. София, 1961, с. 104

В две от песните е използвана думата „бунтовник”, като и двете се отнасят до Стоян войвода. В тях главният герой изповядва на майка си, че иска да отида в гората с определена цел: „Българи да отървеме, българи, мамо, българки, от тия турци проклети, много са булки робили, много са моми турчили”.⁵ В една от песните за обозначаване на момците е използвана думата „комити”. Това е песента за братята Никола и Милан, които от девет години са „комити, върли хайдути, из Котленските балкани, по Сливенските бахири”.⁶ В две от песните излезлите в горите са определени като „луди гидии”. В Тълковния речник на българския книжовен език като значение на думата „гидия” е записано „буен, смел и волен момък, мъж”.⁷ В едната от песните думата е употребена като определение за Стоян войвода, заловен от турските „джандаре”. А във втория случай в песен, в която булка се оплаква на гората, че била дадена от майка си на „луда, върла гидия, върла хайдутина”⁸, който завардва царските пътища и друмища „да си лови тежките търговци” и нощем носи вкъщи търговски глави и кървави ризи.

В песента „Разболял се Марко”, главният герой е назован „делибашин”. В Речника на Н. Геров думата е дадена с негативни значения, приравняващо гидиите с престъпници: „Така са наричали строй от турската войска и хайти, които със стотини ходеха по селата да ся хранят съ насилия.”⁹

В песента „Панайот обира хазната”, момците на войводата са „седемдесе юнака левенка”¹⁰. Думата „левент” в българския тълковен речник е със значение „красив, здрав и силен млад мъж”¹¹. В речника на Н. Геров е обозначена като „юнак, юначина, здравеняк, здравица млад, зелен”¹².

В османския език обаче „левенти/ди” са членове на категория военизирано население със специален статут и наемни отряди, съпътстващи редовната армия по време на завоевателните походи.¹³ След като в началото на XVII век империята започва да губи мощ левендите изгубват източниците си на доходи и стават разбойници. Като при извършването на грабежите не правят разлика между християни и мюсюлмани. Обекти на техните посегателства често султанските хазни с постъпленията от данъците и

⁵ Българско народно творчество. т. 2. София, 1961, с. 75

⁶ Българско народно творчество. т. 2. София, 1961, с. 219

⁷ Речник на българския език. Издания на БАН. София, 1981. т. 3. с. 125

⁸ Българско народно творчество. т. 2. София, 1961, с. 500

⁹ Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. София. 1975. т. 1. с. 283.

¹⁰ Българско народно творчество. т. 2. София, 1961, с. 295

¹¹ Буров, Ст. П. Пехливанова. Малък тълковен речник на българския език. Велико Търново 1998. с. 176.

¹² Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. София, 1975. т. 3. с. 8.

¹³ Садулов, А. История на Османската империя. Велико Търново, 2000. с. 339.

пътуващите търговци. Когато такива липсват, извършват нападения и над заможните селяни, християни или мюсюлмани. Това е и причината да намерят място в народните песни, като тяхното название става синоним на „разбойник, грабител, обирджия”.

Интересна е използваната лексема в песента „Сирма войводка”: „Дека се й чуло, видело, мома войвода да бидит на седамдесет сеймени”.¹⁴ Думата „сеймени” влиза в нашия език от османски, където идва от персийското „segban”. Означава млади воители, а като вторични значения в тълковния речник са дадени: стражар, полицай, турски войник на полицейска служба. В някои народни песни сеймените воюват с хайдутите. В песента за Сирма със „сеймени” обаче са назовани самите хайдутите. Т.е. има размяна на названията. Едно от възможните обяснения е в народната памет да е настъпило прехвърляне на значението на думата „сеймени” като „взоржени хора”, „войници”, и върху горските обитатели, макар и поставени от държавата извън закона.

В „Сборник за народни умотворения и народопис”, книга LXI. Български хайдушки и революционен песенен фолклор са представени 638 хайдушки песни. В сборника има пълна равнопоставеност на двете водещи определения: „хайдути” е използвано в 118 песни, а „юнаци” в 115. „Хайдутите” тук са както положителни герои и закрилници, така и зли хора, обирджии и престъпници. С по-голяма определеност е названието „юнаци”. В почти всички от представените 115 песни „юнаците” са положителни герои.

На трето място в честотната употреба, следва названието „дружина”, използвано в 73 песни. В част от тях героите са представени като положителни, а в други като отрицателни герои. На следващото място е „момци, момчета, момчиня”. Те се срещат най-често в мотивите „обир на турска хазна” „обир на керван” и „хайдушка сватба”.

В 17 песни е използвано определението „другари”. В Тълковния речник на българския език, „другар” има четири значения, като основното от тях е „човек, който е свързан с друг посредством обич, взаимно доверие, дружба”¹⁵. Най-близък синоним на „другар” е „приятел”. В исторически план се смята, че думата „другар” има тюркско-ирански произход. Като в първоначалното си значение е била обръщение на търговец към подчинените му. Доста след това думата започва да се използва като „спътници” и хора

¹⁴ Българско народно творчество. т. 2. София, 1961, с. 319

¹⁵ Буров, Ст. П. Пехливанова. Малък тълковен речник на българския език. Велико Търново 1998. с. 102

с общи цели и интереси.¹⁶ Като с това значение се използва и в хайдушките песни. Там героите „другари” са мъже, обединени от обща цел.

В 23 песни е използвано определението „харамия”. В 16 от тях героите са отрицателни герои, с осъдително и престъпно поведение: харамии пекаат живо дете, убиват булка, мъчат невеста, чорбаджийска или попова щерка, грешен харамия убива дете, разплаква майки и разсипва села.

Останалите 20 назоваващи думи в сборника са представени всяка в под 10 песни. Названието „комита”, което отвежда към един по-късен етап на хайдушкото движение и се свързва с организираната националноосвободителна борба, е използвано в 8 песни, от южните и югозападните български земи. Названите с него са отрицателни герои. В една единствена песен героят, комит Стоян, е представен като положителен герой. На упрека на майка си, че не иска да оре, сее и копае, той отговаря: „Прости ма, мамо, прости ма, кат си ма мамо родила със сърце мъжко юнашко! Искам в Балкана да ида, със турци бой да са бия, дано се мамо отървем, от турска, мамо, робия.”¹⁷

В 9 песни са използвани думите „кеседжия” и производните от нея „янкеседжия” и „енкеседжия”. „Кеседжия” има турски произход. Идва от „kesmek” = „сека, посичам”¹⁸ и днес означава „крадец”¹⁹. В миналото се е използвала с обобщителното значение за „разбойник”. С негативно значение думата е посочена и в „Речника на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век”. „Кеседжия, от тур. перс. Kesici = крадец, разбойник”²⁰. В двете разновидности към основата на думата е прибавена частицата „ен”, „ян”. Тя идва от турското „уени” = „нов”²¹. Т.е. в песните за хайдутите се говори като за едни „нови убийци”. В „Речник на българския език” на Н. Геров „кеседжия” означава „кръвник, хайдутин, харамия, който ходи по пътищата и обира, разбойник”²². А „янкеседжие” е обозначено с определението „който краде чюжди неща изъ джебовеите изъ пазухата на людето, мошеникъ”²³. Дали думата ще бъде преведена

¹⁶ Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. С. 716. <<http://vasmer.narod.ru/p716.htm>. > 1.06.2021.

¹⁷ Сборник за народни умотворения и народопис (СБНУН) т. LXI. Български хайдушки и революционен песенен фолклор. София 2001. с. 338.

¹⁸ Атасой, А.Е. Нов българо-турски речник. София, 2019. с. 944.

¹⁹ Атасой, А.Е. Нов българо-турски речник. София, 2019. с. 393.

²⁰ Речник на редки, остарели и диалектни думи в литеартурата ни от XIX и XX век. Издание на БАН. София, 1974. с. 202.

²¹ Добрев, Ив. Българо-турски речник. София, 1992. с. 314

²² Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. София, 1975. т. 2 с. 362.

²³ Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. София, 1975. т. 5. с. 617.

като „убиец”, или „крадец” тя представя означените хора като престъпници, към които отношението на самия български народ е било отрицателно.

Останалите названия за хайдутите в сборника са ограничени в рамките само на по една песен. Сред тях има такива с български и с небългарски произход.

Българските названия, използвани за обозначаване в единичните песни са: „войници”, „войнуци”, „разбойниче”, „сирак”, „луд гидия”, „луди млади”, „тънко арнаутче”. И тук също преобладава негативното значение, с която са използвани. Неназована невеста се оплаква пред гората, че е омъжена и „главена” от майка си за „едно лудо разбойниче, което армаган ми носи, все юначки глави.”²⁴ „Лудият гидия” Стоян събира дружина наред село и за да провери своите бъдещи хайдуту пече жив овен на шиш. Две „луди млади” се заканват на Джам Фезира да отвлекат двамата и сина, за да я накажат, задето не им е станала на крака. А Стар Димо в разговор с гората си спомня за времето, когато с другарите си са били „луди млади” и са пленили и вързали млада невеста в гората, да изнудват баща и да им плати откуп, три кесии с жълтици.

Названията с небългарски произход: „ярамлии”, „ерменлии”, „кабадаалии”, са също с негативна оценка на поведението и действията на назоваваните с тях герои, които са определени като престъпници и грабители.

В Речника на Н. Геров „ярамия” и „ерменлия” липсват. Но е отбелязана сходната по звуков състав „ярамаз = лош човек, безчестник”²⁵. Кое то дава основание да се предполага възможен общ произход на двете думи, означаващи еднакъв типаж лица с отрицателни качества и характеристики.

Названието „кабадаалии” има османски произход, от „kaba” и „dag”. Втората дума означава „планина” и показва, че назоваваните по този начин люде, обитават тези места. „KaBa” обаче има две значения: „дебел, суров, груб” и „поляна”.²⁶ Т.е. кабадаалиите могат да бъдат определени като „сурови и груби хора, горски разбойници”, но и като такива, обитавали поляните и горите.

В „Сборник с българска народна поезия и проза” т. 3. са представени 73 хайдушки песни. Повечето от тях обаче са публикувани във вече разгледания сборник 20 години по-рано. Затова няма да се спираме в детайли на песните от този сборник.

²⁴ СбНУН т. LXI с. 246

²⁵ Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. София, 1975. Т.5. с. 617.

²⁶ Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София, 1974. с. 181

В сборника на братя Миладинови, „Български народни песни” като хайдушки са посочени 19 песни. В най-много песни – по четири, са използвани лексемите „хайдути” и „арамии” и „юнаци” в три песни. В по две песни са използвани „сеймени”, „бюлюкбаши”, „момчина” и „аджамии”. От 19-те песни в сборника, в нито една хайдутите не са представени като положителни герои. Всички използвани имена за назоваване са с негативно значение. Представените лица са грабителите, насилници и убийци. Отношението на народа е представено обобщително в песен № 225. Когато разбират, че Стоян хайдутин е обесен, селяните се обръщат към майка му с думите: „Стоян си глава запусти, како си сторил, си нашол.”²⁷

В „Сборник от български народни умотворения” т. 1 на Кузман Шапкарев има 52 хайдушки песни. В 3/4 от тях използваните названия за обозначаване на героите са „арамии” и „юнаци” и в 1/4, „айдучи”. В повечето песни тук, епическите герои са представени като престъпници, угнетители не толкова на агите и бейовете, колкото на обикновените бедни хора от народа. При това на собствения си български народ. Куман войвода отвлича мома Величка за снаха в планината. Други нападат мома в равнината за да я ограбят. Хайдучи нахлуват у „Станка болярицата” за да задигнат „тежко имане четено, недочетено, мерено, недомерено”²⁸. Богдан хайдут открадва дете от майка му и го пече на шиш. Арамии нападат дома на селския поп и го въртят на ръжен да издаде къде е скрил имането. Дружина айдучи нападат хаджии. А 300 харамии нападат Калит дервент и „ми плениа мало много стока, триста кесии със злато”²⁹.

В по-голямата част от песните, по имената на хайдушките главатари става ясно, че това са българи и християни. Но не всички. В единици песни с „хайдути” са обозначени и представители на други националности в състава на Османската империя. Мехмед войвода с дружина хайдучи ядат и пият наред планината, а след това нападат хазната на царската дъщеря. Люти арнаути харамии „хващат дервентите, дека вървят базиргяни, баш търговци”³⁰. Арамии бошнаци нападат група овчари, колят кучетата и задигат стадото им, за да пируват. Цялото състояние на обстановката може да бъде обобщено с казаното от героинята в песента „Тодора и хайдутче Никола”. На молбата на любимия да му попее и да го разведри, за да не падне от коня, докато минават през

²⁷ Миладинови Д. и К. Български народни песни. Загреб, 1861. Песен № 225.

²⁸ Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения, част. 1, София, 1968, Песен № 496

²⁹ Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения, част. 1, София, 1968, Песен № 649

³⁰ Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения, част. 1, София, 1968, Песен № 650

гората, Тодора отговаря: „Попеяла бих, бае ле, ала не мога, не смея, близу е гора зелена, в гората има хайдуци.”³¹

Нарицателните имена, използвани за назоваване на хайдутите в народните песни, са в тясна връзка с произхода на песните по време и имат географско -регионална определеност. В по-старите песни, в които са запазени сюжети от юнашкия епос и се разказва за хайдути с полулегендарен характер и неустановен произход, се използват думите „юнак”, „юнаци”. Те служат за означаване и на средновековните български военачалници и войводи, бранители на българските крепости от турските нашественици, които в част от песните също са причислени към групата на хайдутите.

След падането на българските земи под чуждо владичество, в новозараждащият се хайдушки епос, влизат и песните за недотам положителни герои, определени като „(х)арамии” и „(х)айдуци”. Проследявайки еволюцията на названието „хайдути” в народните песни, става ясно, че в първия етап от появата и битието в родния фолклор, то е служело за обозначаване на разбойници и хора с главно негативно отношение на народния творец към тях. Постепенно значението на термина се променя в песните от втората половина на османското владичество. През времето на Възраждането, от разбойник обирджия и престъпник, хайдутинът се превръща в синоним на народен закрилник, отмъстител и борец за правда. А на по-късен етап еволюира и до осъзнат участник в освободителната борба на българския народ. Тази радикална трансформация на названието „хайдут, хайдутин” между двата полюса на народното мислене, Л. Липчева – Пранджева определя като „моделиране на хайдутина като икона на ценното минало”.³² Тя дава пример с Г. Раковски, който пръв използва писмено думата „хайдути”, за означаване на една нова, изцяло положителна реалия. Идеологът на българската освободителна борба е наясно, че за сънародниците му „хайдутите” се ползва с „лошо име” и затова се чувства длъжен да обясни новото значение, което влага в нея. Като се опитва да промени в народната памет негативното значение, която тя носи и дава ново свое определение:

„Хайдутин не значи разбойник, нити тат, нити лошав човек за българина днес, но значи: юнак онеправдан или обезчестен от турская свирепа власт, кой отива самоволно

³¹ Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения, част. 1, София, 1968, Песен № 853

³² Липчева – Пранджева, Л. Маршрути на превода. За едно пътуване по стара планина...през езици и идеологии (II). В: Специализиран портал LiterNet < https://liternet.bg/publish4/lipcheva/marshruti_2.htm. > 1.06.2021.

по горите и планиинте и иска с въоръжена ръка сам отмъщение от губителите турци или турски духове, додето се удовлетвори и после отбягва в свободни земи или, борещ се храбро изгубва глава с най-голямо си задоволствие за полученото си отмъщение.”³³

С това определение Раковски поставя началото на една от дискусиите в българската историография: за същността на българското хайдутство и за двата полюса в него. От една страна хайдутите като народни герои, закрилници, отмъстители, еволюирали до борци за национално освобождение. От друга страна хайдутите като разбойници, грабителите, насилници и убийци, при това не само над чуждите потисници, но и над собствените сънародници. Народната представа за хайдутите в произведенията на фолклора ясно се вижда в текстовете на автентичните народни песни. В преобладаваща част от тях народният творец ясно и категорично е изразил своето изцяло негативно отношение и позиция на неодобрение и осъждане дейността на лицата, назовани с тези лексеми.

NOMINATION OF THE HAYDUTS IN THE BULGARIAN FOLK SONGS

Ivan Parvanov

In the article an attempt will be made to present the tokens used to name the outlaws in the Bulgarian folk songs. Through the names and epithets used, the attitude of the Bulgarian people towards this category of persons outlawed in the Ottoman Empire can be established. However, the image of the bandit can be outlined according to Bulgarian folklore: a national hero, protector and avenger, or a hardened robber, robber and murderer.

³³ Липчева – Пранджева, Л. Маршрути на превода. За едно пътуване по стара планина...през езици и идеологии (II). В: Специализиран портал LiterNet < https://litenet.bg/publish4/lipcheva/marshruti_2.htm.> 1.06.2021.